

Тұрсынхан Зәкенұлы

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Шығыстану кафедрасының профессоры, т.ғ.д.

ТАРИХШЫ СУ БЭЙХАЙ ЖӘНЕ ОНЫҢ «ҚАЗАҚТЫҢ ЖАЛПЫ ТАРИХЫ» АТТЫ ҚОЛЖАЗБАСЫ

Мақалада тарихшы Су Бэйхайдың қаламынан туындаған еңбектердегі қазақ халқының жалпы тарихы туралы баяндалады.

Түйін сөздер: Су Бэйхай, Синьцзян, Қазақтың жалпы тарихы, Ұлы даланың жеті қыры.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті шығыстану кафедрасы мен «Отырар кітапханасы» ғылыми орталығы бүгінде мемлекеттік тапсырыс аясында Қытай тарихшысы Су Бэйхайдың «Қазақтың жалпы тарихы» атты қолжазбасын аудару және тарихнамалық, деректанулық тұрғыдан зерттеу жұмыстарымен айналысуда. Бас-аяғы 4 үлкен томнан тұратын бұл іргелі еңбекте қазақ тарихының ерте заманнан қазіргі заманға дейінгі бүтін кезеңі туралы зерттеу жасалған.

Біз қолжазбаның мазмұны мен мәнін, зерттеу методологиясы мен автордың өзіндік концепциясын сөз етпес бұрын, ғалымның қысқаша өмір тарихына, оның осы тақырыпқа қалай келгеніне тоқтала кетейік.

Су Бэйхай (1915-1999), ұлты – қытай. Бұрынғы аты Ван Жэньнань, қалам аты Цзян Жунцзян. ҚХР Цзянси провинциясының У-си ауданында туған. 1937 жылы Цзянсу педагогикалық институтының тарих факультетін бітірген. Кейін, Ганьсу провинциясының У-вэй педагогикалық училищесінде тарих оқытушысы, Синьцзян институты әдебиет-тарих факультетінің

доценті болды. 1949 жылдан соң, ҚКП Синцзян бюросының зерттеу орталығында зерттеуші, Синьцзян халық баспасында редактор, Синьцзян университеті тарих факультетінде доцент, профессор міндетін атқарды. «Хан дәуіріндегі үйсіндердің қоныстанған аймағы» (1984), «Синьцзян торғауыт монғолдарының қоғамдық тарихын тексеру» (1986), «Тан дәуіріндегі Тази елі және Тази теңізі туралы зерттеу» (1988), «Батыс өңірдің тарихи-жағрафиясы» (1988), «Қазақ мәдениетінің тарихы» (1989), «Синьцзян петроглифтері» (1994), «Жібек жолы және Күсән» (2009) қатарлы монографиялардың авторы.

«Қазақтың жалпы тарихы» деп аталатын бұл еңбегін ол 1987 жылы жазып аяқтады. Осыншама іргелі еңбекті жазуына түрткі болған оның жас кезінен қазақтар арасында қызметте болып, қазақ өмірімен жақыннан танысуы болды. 1940 жылы ол Гансу провинциясының Анси ауданында тұрған кезде Ганьсу, Цинхай өлкелеріне сергелден болып ауып барған қазақтардың арасында болып, далалық тексеріп-зерттеу жұмыстарын жүргізді. Сол кезде-ақ, ол қазақ деген халықтың өзгеге ұқсамайтын ұлттық

болмысына, ерік-жігері мен салт-дәстүріне тәнті болды. Гоминдан үкіметінің жергілікті қызметін істей жүріп, ол казактар туралы алғашқы мақаласын 40-жылдардың бас кезінде жазды. 1945 жылы қаңтар айында, ол Синьцзянға жұмысын алмастырып келгеннен кейін де көп мәрте Еренкабырға (Тянь-Шань) тауының қойны-қонышында отырған казак ауылдарын аралап, казактармен бірге тұрып, бірге еңбек етіп, дәстүр-салтын, тарихын зерттеді. Сол негізде 1950 жылдардың басында 300 мың иероглифтен тұратын «Қазактың қысқаша тарихын» жазып шықты. Бірақ жалғыз нұсқадан тұратын бұл қолжазба еңбегі түрлі саяси ғалымдардың кезінде қолдан-қолға өтіп жүріп, жоғалып кетті. «Мәдени төңкеріс» кезінде қуғын-сүргін көрген автор, 1979 жылы Синьцзян университетінің тарих факультетіне қайта оралып, 1983 жылдан бастап осынау миллион иероглифтен тұратын көлемді зерттеу еңбегін жазуға кірісті. Кітап, 1987 жылы жазылып біткеннен кейін, сол кездегі ҚКП СУАР Парткомы хатшысының орынбасары Ж.Сымағұлұлының барынша қолдауымен СУАР қоғамдық ғылымдар академиясының аға зерттеушісі, казак тарих ғылымының ардагері Нығмет Мынжанидің басшылығында Ж.Жүнісұлы, Н.Мұхаметханұлы мүше болған мамандар тобы жасақталып, төрт ай уақыт жұмсап, тұтас еңбекке сараптама жүргізеді. Сараптамадан соң, Синьцзян университетінде автордың қатысуымен семинария өтіп, онда қолжазбаның сәтті шыққан жұмыс екені, жоғары ғылыми өреде орындалғаны әрі ертерек басып шығару қажеттілігі атап көрсетілді. Сонымен бірге, кей ескертпелер де берілді, құзіретті орындарға хат жазылды. Кейін, профессор Су Бэйхай айтылған ескертпелер бойынша түзетулер енгізді. Сол негізде, ол «Қазак мәдениетінің тарихы» (哈萨克族文化史) деп аталатын еңбегін де дүниеге әкелді¹. 1990 жылы жарық көрген бұл еңбегі елдің іші-сыртындағы ғылыми

көпшіліктің жақсы бағасын алып, казак жұртшылығының алғысына бөленді. Автор, осы және өзге де екі бірдей зерттеу еңбегі үшін 1992 жылы «Мемлекеттік ерекше еңбек сіңірген маман» атағын алып, ғұмырлық «Мемлекеттік ерекше стипендияға» ие болды². Оның бұл кітабы Қазақстанда Т.Зәкенұлының алғысөзі және аудармасымен 2001 және 2015 жылдары Алматыдағы «Дәуір» баспасынан жарық көрді³. Ал, ғалымның «Қазактың жалпы тарихы»⁴ атты еңбегін Қытайдағы мемлекеттік цензура өткізбеді, Қытай билігі азшылық ұлт болып табылатын казактардың тарихына арналған мұндай іргелі еңбектің шығуын қаламады. Расында, бұдан бұрын Қытайдағы ешбір азшылық ұлттың тарихы туралы мұндай төрт томдық көлемді еңбек жазылмаған болатын. Синьцзяндағы титулды ұлт есептелетін ұйғырлардың да тарихы мұндай деңгейде жазылған жоқ-ты. Нәтижесінде, автордың казак тарихы туралы жазған бұл әйгілі еңбегіне тиым салынып, сол беті жарық көрмей қалды. Автор соның кесірінен ішқұста болып дүниеден өтті.

Бірақ, аталмыш еңбектің казак тарихнамасы үшін мән-маңызын ескере отырып, Қытайдағы СУАР қоғамдық ғылымдар академиясының академигі, тарихшы ғалым Жакып Мырзаханұлы, СУАР оқу-ағарту департаментінің орынбасары С.Жанболатов сынды ғалымдар бұл кітаптың қалайда жарық көруіне себепші болды. Осы аралықта аталмыш еңбектің қарақөк қатты мұқабамен тысталып, тақырыптары алтындай жарқыраған төрт томдық қолжазба нұсқасы Қазақстандағы менің қолыма келіп жетті. Артынша, Қазақстан Президенті Н.Назарбаев 1998 жылды «Халық бірлігі мен ұлттық тарих жылы» деп жариялады. Сол жылы шілде айында профессор Су Бэйхай дүниежүзі казактары қауымдастығы мен ҚР ҰҒА Ш.Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтының шақыруымен Қазақстанға сапарлап келді. Сапар аясында

Дүниежүзі қазақтары қауымдастығында кездесу болды. Кездесуде Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы төрағасының сол кездегі орынбасары, жазушы Қ Найманбаев, ҚХР СУАР Қоғамдық ғылымдар академиясының академигі Ж Мырзаханұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор Н Мұхаметханұлы және мен бірге болдым. Кездесу барысында профессор Су Бэйхай өзінің казак еліне келгендегі әсері және казак тарихын зерттеу бағытындағы талай жылғы еңбегі туралы баяндап берді. Бұл кезде мен Қ Найманбаевтың тапсырмасымен ғалымның «Қазак мәдениетінің тарихы» атты еңбегін казак тіліне аударып болып, баспаға беріп қойған едім. Сондай-ақ, «Қазактың жалпы тарихының» алғашқы бөлімдерін аударып «Қазак тарихы» журналының 1998 жылғы № 2-3 санында жариялап үлгерген едім⁵. Профессор Су Бэйхай бұған қатты қуанып, менен ендігі жерде кітапты толық аударып шығуымды өтінді, әрі бұдан алдын жіберген төрт томдық қолжазбасының бірінші бетіне қолтаңба жазып берді. Дегенмен, төрт үлкен бөлімнен, миллион иероглифтен тұратын еңбекті аударып шығу қиынның қиыны еді. Аударма азабын былай қойғанда, оны жарыққа шығарудың өзі ең үлкен проблема болатын. Сол үшін әу баста, «Қазак тарихы» журналында кітапқа таныстыру жазылып, үзінді берілді. Кейін, «Егемен Қазакстан» газетінің тілшісі Жаксыбай Самырат газеттің 2005 жылдың 23 ақпан күнгі санында менімен «Аманат» деген атпен көлемді сұхбат жариялады⁶. Сұхбатта кітаптың авторы мен оның мазмұнына және біздің отандық тарих ғылымы үшін қаншалықты мән-маңызға ие екеніне кеңінен тоқталдық. Сұхбат газетте жарияланғаннан кейін, Қазакстанның Қытайдағы елшілігінен жігіттер хабарласты. Сол кездегі ҚР сыртқы істер министрі Қ К Токаев мырза менің атыма арнайы хат жазып, «Қазактың жалпы тарихы» атты төрт томдық зерттеу еңбегімен казак елін қауыштыру жөніндегі ұстазыңыз Су

Бэйхайдың өсиет еткен аманатын орындауға бағытталған адал ниетіңіз бен таудай талабыңызға деген құрметімді көрсетіп, ақкөңіліммен ризашылығымды білдіргім келеді, - дей келіп, бұл кітаптың казак және орыс тілдерінде жарық көруіне жағдай туғызып, көмек беруге ниетті екенін жеткізді. Бұдан соң менің мойнымдағы жүк пен жауапкершілік тіптен ауырлай түсті. Артынан министр Қ Токаев, ҚР Президентінің кеңесшісі, Баспасөз хатшысы Мұхтар Құл-Мұхамед жеке-жеке Сыртқы істер министрлігіне және Ақ-Ордаға шақырып, бетпе-бет сұхбаттасып, кітаптың мазмұнымен танысқаннан кейін, оның казак тарихын зерттеуде айырықша маңызға ие еңбек екенін атап көрсетті, және жарық көруін барынша қолдайтындықтарын білдірді. «Ештен де кеш жақсы» дегендей бірнеше рет мемлекеттік тапсырысқа жоба ретінде ұсындым. Ақыры 2017 жылы Қазакстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің 2018-2020 жылдарға арналған ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық жобалар бойынша гранттық қаржыландыруға арналған конкурсқа қатысуға «Қытай тіліндегі Қазакстан тарихына қатысты қолжазбаларды жинақтау, жүйелеу және зерттеу: «Су Бэйхай «Қазактың жалпы тарихы» (4 томдық қолжазба)» деген тақырыппен өтінім ұсынылып, мемлекет тарапынан қолдауға ие болды.

Су Бэйхайдың аталмыш еңбегінің казак тарихнамасы үшін қаншалықты маңызды екеніне тоқталатын болсақ, ең әуелі оның казак тарихының хронологиялық шеңберін 2500 жылға дейін апарғанын айырықша атап өтуіміз керек. Автор тарихты Қазак жерінде б.д.д. VI-V ғасырларда пайда болған Сак мемлекетінен бастайды. Әрине, казак жерінде оған дейін де тарих болған, оған дейін де адамзат өмір сүрген. Бірақ біз оны тек археологиялық деректер арқылы ғана дәлелдей аламыз. Бұл ғылымда көне және жана тас құралдар және қола дәуірі деп аталады.

Бірақ заттай деректер ғана болғанымен, ол кездегі Қазақстан жеріндегі этностардың саяси тарихын паш ететін дереккөздері жоқтың қасы болатын. Ал Су Бэйхай мырза бастауын Сак заманынан алып қарастырған қазақ тарихы батыс пен шығыстың сенімді жазба тарихына негізделген. Батыс дегенде Геродоттан ары ешкім жеріне жеткізіп айта алмасы белгілі. Шығыс дегенде бірден еске түсетіні Қытайдың көне тарихшысы Сы Мацянь мен Бан Гу. Бань Гудің «Хан кітабы» (Ханшу) атты еңбегінде ең бірінші болып «Батыс өңірдегі» сактар туралы баяндайды. Геродот та «барлық скиф тайпалары сактар деп аталған⁸», – дейді. «Хан кітабы. Батыс өңір баянында» қытайдың ең алғаш батыс елдеріне сапар шеккен елшісі Чжан Цянь император Хан У-диге берген мәліметінде скифтерді сактар (塞人) деп көрсетеді. Кей ғалымдардың көрсетуінше ол бір ғана этностың емес, тұтас аймақтың да аты болған⁹. Профессор Су Бэйхай бұл еңбегінде ұлы иүзейлер мен үйсіндер Жетісуға қоныс аударудан бұрын осында сактардың өмір сүргенін, олардың да тым ертеде Хэси дәлізі мен Хуанхэ қолтығы (Ордос) жақтан келгенін және осында ең алғашқы мемлекетті солар құрғанын дәлелдейді. Бұл әрине, біздің заманымыздан бұрынғы V-VI ғасырлар кезі. Демек, сол кезден бастап қазақ жерінде алғашқы мемлекет пайда болған. Осы арада мына бір жағдайды да ескере кеткен жөн. Қытай ғалымы мемлекеттілік тарихын зерттеу бойынша өз елінде қалыптасқан зерттеу әдісін, ғылыми-теориялық ұстанымдарды пайдаланып отыр. Нақты айтқанда, қытай тарихшылары қытай жерінде қалыптасқан кез-келген мемлекетті мейлі ол таза хан ұлты (қытайлар) тарапынан құрылған немесе басқа да халықтар тарапынан құрылған болсын, егер олар қазіргі қытай территориясында пайда болған болса, оның бәрін қытай мемлекеттілігінің тарихи бастаулары ретінде қарайды. Су Бэйхай мырза дәл осы ұстанымды қазақ тарихын, оның мемлекеттілік дәстүрін

зерттеуге пайдаланып отыр. Бір Су Бэйхай ғана емес, мұндай ұстанымды Қытайдың өзге де ғалымдары төл зерттеулерінде пайдаланып келеді. Аталмыш еңбектің басты ерекшелігі – Қытай тарихнамасындағы осындай зерттеу әдістерін қазақ тарихына қолдануы. Бұл да болса қазақ тарихының әлемдік аренада қаншалық мән-маңызға ие екенінің бір көрінісі.

Қазақстан тарихшыларының атсалысуымен Қазақстан үкіметі 2015 жылы Қазақ хандығына 500 жыл толғандығын салтанатпен тойлады. Тарихшылар «бұл жылды тек қазақ хандығына 500 жыл болғандықтан айрықша атап өтіп отырмыз», – десті. Бірақ бұл жерде үлкен ұғым шатастығы пайда болды. Мәселе «хандық» және «қазақ» атауларына байланысты туындады. Қазақ тарихындағы «хандық», «мемлекет», «қағанат» ұғымы XV ғасырдан бұрын да болған. Ал «қазақ» этнониміне келетін болсақ, осы атты өз бойына сіңірген халық XV ғасырдан бұрын да халық ретінде өмір сүрген болатын. Сондықтан, Қазақ хандығының тарихын 500 жылмен шектеу халық пен оның мемлекеттілігі тарихының аясын қасақана тарылту болып көрінді. Сөйтіп, қазақ халқының XV ғасырға дейінгі мақтаншықа толы ұлан-ғайыр тарихы ескерусіз қалды. Сол арқылы Қазақ қоғамы өз ата-бабасының оған дейін 2000 жыл бойы осы далаға иелік етіп келгеніне немқұрайды қарады. Бұл шындап келгенде, Қазақ жерінде ең алғаш құрылған Сак, Үйсін, Қанлы мемлекеттері мен Түркі, Түркеш және Қарлұқ қағанаттарының, Қараханиттер мемлекетінің, Қарақидан, Қыпшақ, Жошы, Алтын Орда ұлыстарының тарихын жоққа шығарумен бірдей еді. Бұл бізді ғана емес, қытай ғалымдарын да таң қалдырды. Өйткені Қазақ хандығының дамуы қазақ мемлекеттігі дамуының құрамдас бөлігі немесе оның белгілі бір кезеңі ғана. Қытайлар еш уақытта өз мемлекеттілігінің белгілі бір кезеңін бөліп алып, соған жеке-дара маңыз берген емес. Олар мемлекеттілік тарихын бүтін бір үдеріс

ретінде қарастырады. Мысалы, Ян Цзянсин қазақтың этникалық тегінің соншама күрделі екенін алға тарта отырып, б.д.д. IV–V ғасырларда Қазақстан мен Іле өлкесінде көптеген этностар, яғни сак, иүзей, үйсін, ғұн, қаңлы, батыс түркі тайпалары тектес көптеген этностар өмір сүрсе, XIII ғасырға келгенде моңғолдар осы өңірді өздерінің саяси, экономикалық тұрғыдан әрекет ету сахнасы етті, күні бүгінге дейін қазақтардың ішінде көптеген ру-тайпалар осы аталған этностарды өзінің ата-бабасы санайды. Бұл да болса осы аталған тайпалардың қазақ құрамын толықтырғанын көрсетеді¹⁰ десе, қазақ тарихын зерттеуші Ли Шэн қазақтың пайда болуы Орта Азиядағы түрлі этностардың өзара кірігуінің нәтижесі, ал қазақ халқын құраған этностардың тарихын тым ертеден бастап қарастыруға болады, - дей келіп, қазақ жерінде ең алғаш құрылған Үйсін, Қаңлы, Алан (Яньцай) мемлекеттерінің тарихына жеке-жеке тоқталады¹¹.

Демек, профессор Су Бэйхайдың «Қазақтың жалпы тарихы» деп аталатын бұл еңбегі жеке бір мемлекеттің – Қазақстанның тарихы емес, керісінше сол мемлекетті пайда қылған тұрғылықты халықтың тарихы. Сол себептен, ол бүгінгі Қазақстан шегімен ғана шектеліп қалмайды. Онда шегараның сыртында қалған Қытай қазақтарының тарихы да сөз болады. Қазақ тарихының ерте, ортағасыр кезеңіндегі саяси, экономикалық және мәдени дамуын зерделеуде Солтүстік Кавказ, Еділ мен Донның аралығынан бастап, шығыста Моңғол үстіртіне, Хуанхэ бассейніне дейінгі ұлан-ғайыр кеңістіктегі түрлі оқиғалар мен этно-мәдени белгілер түгел қарастырылады. Яғни, қазақ тарихын айналадағы әлемдік тарихи даму үдерісі аясында, кең масштабта алып зерттейді. Бұл өте құптарлық жағдай. Себебі, белгілі бір ортадағы тарихи жағдаяттардың туылу, даму және шешім табу үдерісінде ішкі, сыртқы факторлар бірдей әсер етеді. Тек қана, тас құралдар дәуірін айтсақ, Қазақстан мен оның айналасындағы өңірлердегі байырғы

құрал-жабдықтардың дамуына одан шалғай жатқан, бүгінде басқа мемлекеттердің жері болып табылатын аймақтардағы мәдениеттің әсері айырықша болған. Сол себептен, автор Қазақ жеріндегі көне тас құралдар дәуірін зерттегенде онымен ежелден біртұтас этно-мәдени кеңістікке кіретін Мауреннахр, Каспий маңы, Таулы Алтай, Енисей және Солтүстік-батыс Қытай (Шығыс Түркістан) өңірлеріндегі тас құралдар мәдениетімен байланыстыра қарайды. Өзге де жер астынан казып алынған археологиялық мұралар мен жарта суреттері (петроглифтер) туралы да соны айтуға болады. Ал, автордың ұғымындағы қазақ халқын құраған түрлі этностардың өмір сүрген ортасы да анағұрлым кең. Орта Азия мен Шығыс Түркістанның тарихи-географиясын зерттеген ғалым ретінде¹², оның қазақ тарихын осынау ұлан-ғайыр кеңістіктен алып қарастыруы барынша ғылыми маңызға ие. Мұндай зерттеулер оның «Синцзяндағы петроглифтер»¹³ және «Қазақтың мәдениет тарихы» атты еңбектерінде де көрініс табады.

Ендеше, бұл айтқандарымыздың бәрі елбасы Н.Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласындағы уақыт пен кеңістік ұғымына жатады. Қазақ тарихының бастауларын біздің заманымыздан бұрынғы VI-IV ғасырлардағы Сак заманына дейін апарған соң, автор оны барынша кең географиялық кеңістіктен алып қарастырады. Өйткені, сол кезден бастап еуразиялық кеңістікте үш мәрте ұлттардың ірі қоныс аударуы орын алды. Оның алғашқысы б.д.д. VIII-VII ғасырларда пайда болса, екіншісі б.д.д. II- б.д. I ғасырларына, соңғысы б.д. III-IV ғасырына тура келеді. Алғашқысы армаспейлердің Қара теңіз бойынан исседондарды ығыстыруынан басталған бұл үдеріс олардың Алтай тауына дейін жетуімен аяқталды. Геродоттың «Тарихында» айтылатын «аримаспылардың ар жағында алтынға табынатын грифондар», қытай ғалымы Ван Чжилайдың пікірінше, Зайсан көлінің жағасын мекендейтін жалғыз көзді

ҰЛТ МИРАСТАРЫ МЕН ДЕРЕКТЕРІ

аримаспылармен көрші тұратын Алтай тауындағы бір тайпаның аты. Гректер өз аңыздарындағы арыстан денелі, бүркіт басты мақұлықтың - грифонның образы арқылы оларды солай деп атаған¹⁴. Демек, Сак дәуіріне тән арыстан-грифон түріндегі көне мұралардың Алтайдан табылуы әсте кездейсоқ болмаса керек. Халықтардың ұлы көшінің алғашқы толқыны батыстан шығысқа қарай бағытталса, қалған екеуі шығыстан батысқа қарай бағытталған. Яғни ата-бабаларымыз батыстан шығысқа қарай барып, кейін шығыстан батысқа қарай қайта қоныс аударған. Ендеше, Су Бэйхай мырзаның казак тарихының бір бастауын Хэси дәлізін, Хуанхэнің теріскейін мекендеген ежелгі этностардан бастауы бекер емес.

Қытайдың ең алғашқы орталықтанған Цинь патшалығы кезінде император Цинь Шихуан түпкі тегі бөтен тұрандықтармен шешуші шайқасқа шығып, оларды Ордостан қуып шығып, Ұлы камал құрылысын кешенді түрде қолға алды. Міне, осы кезден бастап Қытай деректерінде рон, ди немесе ху деп әр түрлі айтылып жүрген этностар мен хандықтар (таза қытай этносы) арасында жүздеген жылдарға созылған жауластық басталды. Сөйтіп, бір бөлім тұрандықтар Хуанхэ бассейні мен Хэси дәлізіндегі қысқы қоныстарынан баз кешіп, батысқа қарай жылжыды. Су Бэйхайдың зерттеуінше, бір ғана Хэси дәлізінен алдымен сайчжундер (сактар), одан соң иүзейлер, одан соң үйсіндер, ең соңынан ғұндар батысқа жылжып, Орта Азияға, Қазак даласына келген. Бірақ бұдан Қазак даласындағы көне этностардың бәрі шығыстан келген деген ұғым тумаса керек. Тұрандықтардың байырғы Отаны – Қазак даласы ол кезде иен жатқан жоқ еді. Профессор Су Бэйхай көне жана тас құралдар дәуіріне тән көптеген археологиялық ескерткіштер мен жартас суреттеріне (петроглифтерге), тарихи деректерге негізделіп, осы өлкеде байырғы этностардың өмір сүргенін, сүріп қана қоймай, өз заманына тән мемлекеттіліктің биік деңгейінде тұрғанын дәлелдейді.

Автор сактардың мемлекет ретінде өмір сүргенін айтып қана қоймай, олардың қоғамдық жағдайына, шаруашылығы мен

мәдениетіне, қоршаған ортамен байланысына, алтынға деген құштарлығы мен құрметіне тоқталады. Қысқасы, Сак дәуірін толыққанды қоғамның, мемлекеттің қалыптасуы әрі ояну мен дәуірлеудің басы ретінде қарастырады. Бұдан соң автор ұлы иүзейлердің, үйсіндердің, қанлылардың, Батыс Түркі қағанатының құрамындағы он оқтардың, түркештер мен қарлұқтардың, ортағасырлық керей, найман, жалайыр, меркіт, қоңырат, арғын, алан (асу), қыпшақ, уак этностарының мемлекеттілік дәстүрлерін, билік иерархиясын, қарулы күштерін, шет-шекарасын, сыртпен байланысын және шаруашылық, мәдени-рухани дамуын зерттеп-зерделейді. Бұдан соң, Қазак жеріндегі Шыңғыс әулеттерінің тарихына, олардың Қазак мемлекеттілігімен байланысына, Құблай ханның кезінде Ішкі Қытайға дейін барған казак ру-тайпаларынан шыққан көрнекті мемлекет және қоғам қайраткерлеріне, әскер басылары мен уәзірлерге, ақындар мен хаткерлерге, тарихшыларға тоқталады. Тұтас Алтын Орда, Ақ Орда және Сібір хандығын казак тарихының аясында қарастырады. Кейінгі Қазак хандығын қалыптастырған этностың бұдан 2 мың жыл бойы осы территорияда өмір сүріп келген байырғы халық екеніне, әрі «казак» этнонимінің сол байырғы халықтың жана тарихи кезеңдегі жанаша атауы ғана екеніне меңзейді.

Автор Алтын Ордадан соңғы Әбілхайыр ұлысы туралы тоқталғанда, оны Өзбек хандығы деп атауға үзілді-кесілді қарсы шығады. Шағатай хандығы құрамындағы халықтардың негізінен казактың ұлы жүз тайпалары екенін, олардың бәрі Дулат деген ортақатпен хандықтың саяси өмірінде шешуші рол атқарғанын, тіпті саяси шешімдеріне дейін әсер етіп отырғанын жазады. Демек, Шағатай хандығының, кейін Моғолстан деген атпен аталған оның шығыс бөлігінің тарихы еш уақытта да казак тарихынан бөлек қалған емес. 1465 жылы Жәнібек пен Керей Шу бойында Қазак хандығын құрған кезде де Моғолстанның оны қолдауы әсте кездейсоқ шешім емес еді.

Кітапта XV-XIX ғасырлар аралығындағы Қазак хандығының тарихына айырықша орын

берілген. Мұнда Қазақ хандығының құрылуы мен дамуы, Жоңғар шапқыншылығы, Цин және Ресей империяларының Қазақ жеріне көз тігуі, Қазақ жерінің аталған екі империяның талас аймағына айналуы, Қазақ хандығының күйреуі және Ресей мен Циннің шекара келіссөздері, ақыр соңында қазақтардың екі елге бөлініп қоныстануы, қытайдағы қазақ ирригенттерінің қалыптасуы т.б. мәселелер кенінен қарастырылған.

Әсіресе, аталмыш еңбектің 1864 жылғы шекара келісімінен кейінгі кездегі Ман-Цин империясына, кейін Қытайға қараған қазақтардың тарихы туралы төртінші бөлімі (IV томы) ондағы қазақтардың қалыптасуы мен дамуын, қоғамдық-саяси жағдайын, шаруашылығы мен мәдениетін және тұрмыс-салтын зерттеуде айырықша маңызға ие.

Демек, Қазақ хандығының тарихы туралы қытай және манжу тілді деректер XVIII ғасырдың екінші жартысынан, яғни Жоңғар хандығы мен Манжу-Цин империясы арасындағы қатынас шиленіскен кезден бастап көзге түседі. Одан бұрын Мин және Цин әулетінің Орта Азиямен белгілі қарым-қатынасы болғанымен, қазақтарға қатысты деректер біз ойлағандай тым көп деп айта алмаймыз. Дегенмен, қолда бар деректер мен қытай ғалымдарының зерттеу еңбектерін ғылыми айналымға ендіру үшін, оған тиянақты әрі жан-жақты қатан деректанулық және тарихнамалық сын және сараптама қажет.

Су Бэйхайдың кітабын оқып отырып қытай тарихшыларының қазақ тарихы туралы пікірінде кейбір қайта қарауға тиісті тұстардың бар екеніне көз жеткіземіз. Сонымен бірге, қазақ тарихының өзіне де жанаша көзқарас, әдіснама және терең пайым керек екенін сезінеміз. Бұл, әрине, ұлт пен мемлекеттік дәстүрдің қалыптасуы мен дамуына, Қазақ елінің айналадағы елдермен саяси, экономикалық және мәдени байланысына, отарлану мен отаршылдыққа қарсы күресіне, мемлекеттік жүйе мен ұлттық сананың даму тарихына, ұлттың өзіндік ғылыми ой-санасы

мен мәдениетінің дамуына т.б. қатысты.

Бірден кесіп айтуға тиіспіз, профессор Су Бэйхайдың «Қазақтың жалпы тарихы» атты еңбегі бір ғана автордың қазақтың ұлан-ғайыр тарихы туралы жеке зерттеу еңбегі. Сол себептен онда ғылыми-зерттеу жұмысының барлық параметрлері бойынша кемшіліктердің болуы табиғи. Біз қолжазбаның кемшін тұстарын бүркемелеуден немесе орынсыз мадақтап көкке көтеруден аулақпыз. Кітапқа автордың өмір сүрген ортасы, уақыты, алған тәрбиесі мен сол ортаға сай қалыптасқан дүниетанымы барынша әсер еткен. Коммунистік Қытайдың катал цензурасы жағдайында жеке бір ұлттың тарихын жазып шығу аса үлкен саяси сақтықты қажет ететіні де түсінікті. Соған қарамастан, оның қазақ деген халықтың тарихына осыншама күш-қуатын сарп еткені таң қалдырады.

Бір ескеретін жағдай, бұл жұмыс жалаң аударма ғана емес, кешенді зерттеуге жатады. Олай болатыны, кітаптағы көптеген тарихи-географиялық атаулар мен сөз қолданыстарына, автордың жекелеген ұстанымдарына жеке-жеке тоқталып, түсінік берілмейінше оқырманның оны түсініп оқуы немесе дұрыс қабылдауы екіталай еді. Сондықтан ол Қытай ғалымының қазақ тарихына қатысты қолжазбасын жинап, сақтау, реттеу, жүйелеу, зерттеу деп аталатын тұтас кешенді жұмыстың ортақ нәтижесі болып табылады. Біз зерттеушілердің түпнұсқамен салыстырып пайдалануы үшін, аударманы қолжазба нұсқасының факсимилесін қоса бергенді жөн деп таптық. Аударма барысында мәтіннің сөз-сөйлемдерінің, берілген мағынаның түпнұсқадан ауытқымай, толық аударылуы қамтамасыз етілді, абзацтардың орны мен реті, автордың стилі қатан сақталды.

Жалпы алғанда, бұл еңбек ең әуелі қазақ тарихын зерттеумен айналысатын ғалымдардың, ғылыми көпшіліктің пайдалануына, олардың қытай ғалымдарының қазақ тарихы туралы зерттеу әдістері мен ғылыми көзқарастарымен танысуына арналған.

ULY DALA MURASY

QOLJAZBALAR JÁNE SIREK KITAPTAR ULTTYQ ORTALYGY

